

DİLÇİLİK

*Ş.Həsənli - Qəribova. Orta əsrlər tarixi türk dilləri və onların dil xüsusiyyətləri
// Əlyazmalar yanmır, 2020, № 1 (10), s. 148-155.*

UOT: 811.512.1

Şəbnəm Həsənli - Qəribova

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Bakı şəhəri H.Cavid pr., 31
e-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com*

ORTA ƏSRLƏR TARİXİ TÜRK DİLLƏRİ VƏ ONLARIN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Türk dilinin tarixi inkişafına nəzər saldıqda onun müxtəlif dillərə bölünmə əsasında fərqli məcralarda inkişaf etdiyini görə bilərik. Türk dilinin inkişafındakı mərhələlər üzrə təsnifat belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, vahid ana dilindən ayrılma türk dillərinin məlum tarixi faktlarla sübut edilməyəcək qədər qədim dövrdə baş vermişdir. Orta əsrlər dövründə türkcənin müxtəlif qolları dedikdə, Oğuzca, Qıpçaqca, Xaqaniyyə türkcəsi, Xarəzmçə, cağatayca nəzərdə tutulur. Məqalədə bu dillərin tarixi inkişafı dil nümunələri əsasında təhlil edilmişdir. Həmin dillərin inkişafında müxtəlif türk boyları aparıcı rol oynamışdır. Bu boy xüsusiyyətlərinin üstünlüyü dillər arası fərqlilikləri üzə çıxarmışdır. Məsələn, qıpçaq dili üç regionda: Volqaboyunda, Misirdə və Türkünstanda Xarəzm türkcəsinin formalaşmasında rol oynamışdır. Oğuzca daxili inkişaf nəticəsində bölünmələrə məruz qalsa da, qıpçaqca ilə də yaxın əlaqələr nəticəsində oğuzca-qıpçaqca qarşılıqlı dlinin formalaşmasında rol oynamışdır.

***Açar sözlər:** türk dilləri, xarəzm türkcəsi, oğuzca, qıpçaqca, cağatayca, xaqaniyyə türkcəsi.*

Giriş

Türk dilləri uzun tarixi inkişaf dövrü keçmişdir. Bu inkişaf dövrü müxtəlif türkoloqlar tərəfindən araşdırılmış, həmin dövrləri əks etdirən fərqli təsnifatlar aparılmışdır. Lakin irəli sürülən fikir və təsnifatlar heç də türk dillərinin tarixini mükəmməl şəkildə əks etdirmir. Çünki bu günə qədər aşkara çıxarılmış və araşdırılmış ən qədim türk yazıları öz leksik qrammatik və fonetik quruluşuna görə heç də dilin inkişafının ilkin mərhələsi təəssüratı yaratmır, əksinə, qrammatik quruluşun əsas prinsiplərinin bütün müasir türk dillərində, demək olar ki, dəyişiklərə məruz qalmadan istifadəsi ana türkcənin o mərhələdə artıq normalaşmış ədəbi dil kimi

mövcudluğundan xəbər verir. Bu isə türk dilinin yazıyaqədərki inkişaf yolunun mövcudluğunu inkar olunmaz fakt kimi qarşıya qoyur.

Türk dillərinin təsnifatı XIX əsrdən etibarən türkoloqlar arasında fikir müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə türk dillərinin formalaşma tarixinin dəqiqləşdirilməsi məsələsi bugünə qədər öz aktuallığını qorumaqdadır. Əhməd Cəfəroğlu türk dilinin inkişaf və təsnifatı haqqında yazarkən türk dillərinin yazıya qədərki inkişaf dövrü faktının nəzərə alınmasını qeyd edir: “Məlum olduğu kimi, tarix öncəsi türk dilinin yayılması və əsas xüsusiyyətləri indiyə qədər qaranlıq bir məsələ olaraq qalmışdı. Bunu ancaq preqramatikal, yəni “qrammatikadan öncəki dövrə” aid bir metodla müəyyən etmək mümkündür. Bu da müasir türk dialekt və ləhcələrinin müqayisəli bir qrammatika hazırlayıb türk dilinin tarixi qrammatik inkişafı təsbit edilənə qədər çətin, hətta, sadəcə, hipotez olaraq qala biləcək bir məsələdir” (5, s.51). Qeyd olunan qeyri-müəyyənlik türk dillərinin təsnifatında özünü göstərmiş, müxtəlif türkoloqlar fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. R.Raskın “Skit dillər qrupu”, M.Müllerin “turani dillər qrupu” kimi bölgüləri H.Vinklerin əski Ural-Altay dilləri qrupunun çərçivəsini genişləndirərək, şumer və akkad dilləri, yapon dilini bura aid etməsi J.Ramstedin qədim yapon dili ilə qədim türk dilləri arasındakı yaxınlıq iddiaları və s. əslində yazıyaqədərki türkcə haqqında fikirlərin olmaması və müasir türk dilləri əsasında müxtəlif qənaətlərin əldə edilməsi ilə bağlıdır. XIX əsrin ikinci yarısında J.Oppert mixi yazıları qədim ön Asiya midiyalılarının dilinə yaxın olduğuna inanaraq bu yazıları dil baxımında əski turani və ya skit dilinə aid etmişdir (13). E.Şraderin akkad dilinin aqlütinativ olub, leksik baxımdan türk dillərindən hesab etməsi və Fr.Hommelin şumer-akkad dillərindəki fonetik dəyişmələrin türk dilləri ilə bənzər olduğu haqqında irəli sürdüyü nəzəriyyə (12) də bu istiqamətdəki əsas tədqiqatlardandır. Bu tədqiqatlar türk dilinin tarixi inkişafının qədim dövrləri haqqında müəyyən təsəvvürlər formalaşdırsa da, bu faktlar hələ də müzakirə obyektidir.

T.Hacıyev bu müzakirələrə başqa aspektdən yanaşaraq yazır: “Adətən şumer-türk münasibətlərindən dil əlaqələri istiqamətində söhbət gedib. Ancaq Orxon dastanları və “Dədə Qorqud kitabı” ilə Şumer dastanları arasında adi gözlə uyğunluqlar görünür. Orxon, Qorqud dastanlarındakı təkrarlar, paralelizmlər şumer dastanlarının dil poetikası ilə səsleşir” (1, s.13). Lakin bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, qeyd edilən ölü dillərə aid abidələrlə Orxon-Yenisey yazıları arasında təqribən 4000 illik fərq yaranır və bu müddətdə iddia edilən dillərarası əlaqəni yaradacaq yazı nümunələri təəssüf ki əlimizdə yoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, şumer dilinə aid mətnlərin yazılma tarixləri arasında böyük fərq var. Ən qədim şumer mətnləri b.e.ə. 3100, son mətnlər isə b.e.ə. 1800-cü illərə aid edilir. Ən qədim Yenisey mətnləri isə b.e. V əsrə aiddir. Osman Nədim Tuna şumer və türk dilləri arasındakı səs uyğunluğu prinsipi əsasında apardığı tədqiqatında əldə etdiyi nəticə diqqəti cəlb edir. “Türk dilinin zamanımızdan 5500 il öncə müstəqil və iki qollu bir dil olaraq varlığı isbatlanmışdır. Türk dilinin arxeoloji qılottoxronoloji araşdırmalar əsasında müəyyən etdiyim yaşı təqribən 8500 ildir” (10, s.50). Göründüyü kimi müəllif ana türkcənin şərq və qərb qolundan bəhs edir və bu b.e. 3500-cü ilə aid edilir. Ümumiyyətlə, türk dilinin vahid ana kökünün mövcud olduğu dövr və müxtəlif qollara ayrılması tarixi bir qədər qaranlıqdır. Çünki Orxon-Yenisey abidələrində izlənən dialektoloji faktlarla və türk dillərinin ayrı-ayrı qollarının mövcudluğu haqqında ilk dəfə M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində leksikoloji və qrammatik faktların müqayisəsi ilə türk dillərinin qollarının mövcudluğu rəsmi olaraq öz təsdiqini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, ana türk dilinin bütün tarixi inkişafı dövründə onun müxtəlif qolları olduğu təsnifatlarda özünü göstərir. Bu əslində dilin formalaşma məqamına aid dil faktlarının əldə olmaması ilə bağlıdır. Məsələn, Əhməd Cəfəroğlunun türk dilinin inkişaf dövrlərinə aid təsnifatında ilk Altay dövrü- türk- monqol dil birliyindən bəhs edilir. İlk Türkcə dövrü adlandırdığı üçüncü mərhələdə hun, peçenek, bulqar, xəzər türkcəsini, əski Türkcə dövrünə göytürk-uyğur türkcəsini aid edir. Bu mərhələni üç qrupa bölən müəllif 1) tukiyu (V-VIII) 2) əski uyğur (XIII-IX), 3) əski qırğız (IX-X) şəklində təsnifat aparır. Orta türkcə dövründə “müştərək Orta Asiya türkcəsi” və “müştərək Anadolu və

Azərbaycan türkcəsi” adlı iki ədəbi qoldan bəhs edən Ə.Cəfəroğlu XVI-XX əsrləri əhatə edən yeni türkcə mərhələsində Osmanlı, çağatay, azəri, özbək ədəbiyyatlarının formalaşdığı dilləri nümunə göstərir (5, s.52-53). Göründüyü kimi təsnifatın hər mərhələsində müxtəlif dil qollarından ibarət, yalnız ad baxımından ümumiləşən türk dilindən söz açılır. A.Akar bu bölgünü qəbul edərək dillərin ayrılma mərhələləri ilə bağlı fərqli fikir irəli sürmüşdür. Onun fikrincə Altay dövründə türkcə və digər Altay dilləri, “*Ana Altayca*” kimi təsəvvür edilən “nəzəri” bir dilə bağlı idi. Türk-monqol-mançu-tunquz dil birliyi bu dövrə təsadüf edir. Prototürkcə mərhələsində türkcə Altaycadan ayrılmış, müstəqil dilə çevrilmişdir” (2, s.61). O, şumer və türk dili arasındakı dillərarası əlaqənin məhz bu dövrə təsadüf etdiyini bildirir.

Türk dilinin inkişafındakı bu mərhələlər üzrə təsnifat belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, vahid ana dilindən ayrılma türk dillərinin məlum tarixi faktlarla sübut edilməyəcək qədər qədim dövrdə baş vermişdir. Yəni, məlum olan bütün yazılı abidələr ana türkcədən çox-çox sonrakı dövrdə və ana türkcənin konkret bir qolunda- dialektində qələmə alınmışdır. Lakin burada onu vurğulamaq yerinə düşər ki, türk dillərinin mərhələlər üzrə adlandırılması fərqli olmuş və müxtəlif prinsiplər əsasında həyata keçirilmişdir. Tarixə nəzər saldıqda boy-qəbilə adı ilə, dövləti quran xanədanın adı ilə, hətta şəxsin adı ilə bağlı dil qollarının adlandırılmasını görə bilərik ki, bu da müasir türk dillərinin tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsində müəyyən məneələr yaradır.

Türk dilləri haqqında ilk dilçilik fikirlərini qələmə alan M. Kaşğari türk dillərinin dialekt və ləhcələrini tayfa birlikləri və boy adları ilə adlandırmışdı. Ancaq M.Kaşğari türkcə adı altında Qaraxani türkcəsini nəzərdə tutmuş, digər dilləri onunla müqayisə etmişdir. Məsələn: “Alma- oğuzcada alma. Türklər alımla derler”; “Urga-oğuz və Arğu ləhcəsində çox böyük ağac” (s.64); “Epmek -yağma, toxsis, bəzi oğuz və qırçaq ləhcələrində ekmek”(s.49); “Ükil- qırçaq ləhcəsində çox” (s.35); “Awus-bulqar ləhcəsində şam” (s.28); “Uluş-çigil ləhcəsində kənd” (s.29), (6). Verilən nümunələrdəki dialekt adlarının adlanmasında prinsip fərqlidir. Oğuz dedikdə, fərqli boyların birliyi (ərəbcə qəbilə adlanmışdır) nəzərdə tutulur və onun müxtəlif qol (fıraq) və oymaqlardan ibarət olduğu göstərilir. Epmek sözünün izahındakı “*bəzi oğuz ləhcələrində*” ifadəsi oğuzcanın daxilindəki dialektlərə bölündüyünü və dialektlərarası leksik-fonetik səs fərqliliklərinin mövcudluğunu əks etdirir. Arğu dili isə Taraz və Balasağun arasındakı Arğu ölkəsi ilə bağlıdır. Arğu sözü isə iki dağ arasındakı yer deməkdir. Demək ki, burada dil adı yer adı ilə bağlı formalaşmışdır.

Əsərinin girişində “Mən onların ölkələrini, bozqırlarını incələdim, türk, türkmən, oğuz, çigil, yağma və qırğızların dil və qafiyələrini öyrəndim” cümləsində müəllif həmin dövrdəki dil mühitində türk, türkmən, oğuz anlayışlarını fərqli dil anlayışları olaraq təqdim edir. Lakin bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşğarinin boy olaraq bildirdiyi tatar, suvar və s. türk qövmələrinə aid dillər lüğətdə müqayisə məqamında göstərilir. Müəllif uyğurların qatışıqsız bir türk dilinə sahib olduğunu, köçərilərdən çomulların özünə məxsus gizli bir dillərinin olduğunu, eyni şəkildə qay, yabaqu, tatar və basmilların hər birinin öz dilləri olduğunu və bununla bərabər türkcəni yaxşı bildiyini yazır. M.Kaşğarinin XI əsr türk dilləri barədə yaratdığı mənzərə bununla bitmir. Dillərin təmizliyi haqqında yazan müəllif tayfalar və şəhərlər üzrə təsnifat aparır.

“Qırğız, qırçaq, oğuz, toxsis, yağma, çigil, uğrak və çarukların ortağ və qarışıqsız türkcələri var. Yimek və başqırdların dili bunlara yaxındır. Ruma yaxın olan bulqar, suvar və beçeneklərin dili, kəlimələrin sonu atılmış olan bir türkcədir. Dillərin ən xəfifi oğuzlarınkıdır. Ən doğrusu yağma, toxsis ilə ta uyğur şəhərlərinə qədər Etil, Yamar, Ertiş, İla vadilərində oturanlarınkıdır. Ən fəsihi isə Xaqaniyyə xanlarının və onlarla münasibətdə olanlarınkıdır” (6, s.11).

Göytürkcədən sonra Orta Asiyada ədəbi dil kimi işlənən *Xaqaniyyə -Qaraxani türkcəsi* həmin dövrdə regionda mövcud beş türk dövlətindən birinin - Qaraxanilər dövlətinin rəsmi dili idi. Onunla bərabər tarix səhnəsində olan Səlcuqlu imperiyası, İdil Bulqar dövləti, Qəznəvilər və Uyğur dövlətləri ilə yanaşı Qafqazdakı kiçik türk dövlətləri mövcud idi. Bu dövlətlərdə isti-

fadə edilən türkcəyə nəzərən daha böyük və əhatəli dil nümunələri əlimizə çatan Xaqaniyyə türkcəsi əslində bir neçə türk boyunun dili əsasında formalaşmışdır. “Dövlətin rəsmi dili olan Qaraxanlı türkcəsi X- XII əsrlər Şərqi Türklüyünün müştərək ədəbi dili olmağı bacarmış, türk ellərini eyni ədəbi dil ətrafında birləşdirmişdir” (3, s.14).

Siyasi anlayış əsasında adlandırılan Xaqaniyyə türkcəsinin kökündəki qaynaqlar isə o dövətdə mühüm rol oynayan çigil, karluq, yağma boyunun dilləridir. Bu dil sonrakı dövrlərdə Xarəzm və Cağataycanın formalaşmasında təməl olmuşdur. Türk dilinin tarixi inkişafında yeni bir mərhələ kimi Xaqaniyyə türkcəsi şərqi türkcəyə uyğun dilinə nisbətən daha az xarici dil təsirinə məruz qalmış və dil daxili dialekt ünsürləri ədəbi dil çərçivəsində öz xüsusiyyətlərini qorumuşdur. Belə ki, M.Kaşğari əsərlərində çigil, karluq, yağma dillərinə aid nümunələr verir, lakin onlar həm də Xaqaniyyə türkcəsinin təsir sferasına daxil idi. Yəni əslində həmin dövrdə Xaqaniyyə türkcəsi, oğuz, qıpçaq, bulqar, uyğur dil mühitləri və onların təsir dairəsində olan boy dilləri diqqəti cəlb edir. Bu isə onların hər birində fərqli dil xüsusiyyətlərinin formalaşdığını göstərir. Xaqaniyyə türkcəsində qədim türkcəylə müqayisədə baş verən dəyişikliklər aşağıdakı kimidir:

- 1) b>w>v səs dəyişməsi: çewür, tawar, tawqaç, tawışgan, suw, yava;
- 2) d>đ səs dəyişməsi: uđuk, iđi, kıdıq, kuđuq;
- 3) b>m səs dəyişməsi meñ, meñgü, meñze və s.
- 4) Qədim ny səs birləşməsinin y ilə əvəzlənməsi: kayu, koy, çığay.

XI əsrdə M. Kaşğarının türkcə ilə (Xaqaniyyə türkcəsi) müqayisə etdiyi ən əsas dil **Oğuzca**dır. Oğuz adının ilk dəfə çəkildiyi qaynaq Orxon abidələridir: “*Tabqaç oğuz kitabı, bücağı kabışsar kaltacı biz./ Çinlilər, Oğuzlar, Kitaylar bu üçü birləşsə biz naçar qalarıq. (KT.şml. 12-13) “Oğuz bodun tokuz tatar birle tirilip kelti (BK.ş.D34)*

Zeynəb Qorxmaz Orxon-Yenisey abidələrindəki “oğuz, oğuz bəyləri, dokuz oğuz beyleri, dokuz oğuz budun” ifadələrinə əsaslanaraq bu qənaətə gəlir ki, artıq II Göytürk dövləti dönməndə oğuzlar öz etnik formalaşmasını tamamlamış və ayrı xalq, qövmlər olaraq tarix meydanında öz yerini almışdır. İltəriş və Kapağan xaqan dövründə oğuzlarla aparılan beş savaştan bəhs edən Orxon abidələrində keçən “*Tokuz oğuz budun üze kagan olurtı tir*” (KT.c.2) ifadəsi oğuzların dövlət qurmasından xəbər verir. O oğuzcanın aşağıdakı mərhələlərini müəyyən etmişdir: 1) VI–IX əsrlər oğuzcası (əski türkcə dönməsi); 2) IX–XII əsrlər oğuzcası; 3) XII–XIII əsrlər oğuzcası; 4) Bəylilər Dönməsi Türkcəsi : (əski Anadolu türkcəsi); 5) Osmanlı Türkcəsinə keçid dönməsi; 6) Osmanlı türkcəsi və Türkiyə türkcəsinə qədərki mərhələ; 7) Tənzimat və Sərvəti-fünun dönməsi- Sadələşmə hərəkəti.”(9). Bu bölgü Türkiyə türkcəsi əsasında formalaşdığından oğuzcanın inkişafını əhatəli əks etdirmir. Oğuzların tarixi məskunlaşma arealını əsas götürərək şərqi və qərbi Oğuzcanın formalaşdığını deyə bilərik. Z. Qorxmaz bu mərhələnin Səlcuqların köçü ilə başladığını vurğulayaraq yazır: “Bu baxımdan XI–XII əsrlər Oğuzcası hər nə qədər öz daxilində iki əsas dialekt bölgəsi formalaşdıran bir quruluş nümayiş etdirir. Lakin nəticə etibarilə bu bölgü birbaşa Oğuz dilinin təməlindəki fərqliləşmələrdən qaynaqlandığı üçün bu şərqi türkcədən qərbi türkcəyə doğru uzanan bir keçid mərhələsi kimi deyil, birbaşa oğuzcanın öz daxilində fərqli formalaşma prosesini ortaya qoyan ayrılıq kimi qiymətləndirilməlidir” (9, s. 86). Z.Qorxmazın verdiyi bölgüylə razılaşsaq da, onun XI–XII əsrə aid etdiyi bu prosesin daha əvvəllərdən başladığını deyə bilərik. XI–XII əsr Səlcuqların şərqi oğuzcadan ayrılıb qərbi oğuzca dil daşıyıcılarının yanına köç etdiyi dövrdür. Lakin fikrimizcə qərbi oğuzca və şərqi oğuzca ayrılması daha əvvəlki dövrdə olmuşdur. Qıpçaqlarla qonşu olan qərbi oğuzca qıpçaq dil ünsürlərinin də qarışması ilə şərqi oğuzcadan fərqli xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşğarının verdiyi dil bölgüsü və işlətdiyi linqvonimlər sonrakı mərhələlərdə unudulmuş, türk dillərində yazılmış və ya digər dillərdə türk dillərini əhatə edərək yazılmış əsərlərdə yalnız “türki”, “əl-luğət-it-turkiyyun” sözü yer almışdır. Lakin bu dövrdə vahid “türki” dilinin varlığından bəhs etmək doğru deyil. Məsələn, XIV əsrdə yazılmış “Əd-dürrətül-müdiyyə fil-luğət-it-turkiyyə” adlı iki əsərin adında “türk dili” ifadəsi işlənir. Lakin fərqli dil

mühitlərində Anadolu və Orta Şərqi regionunda qələmə alınmış əsərlərdəki dil faktları, qrammatik materiallar göstərir ki, əsərlərindəki türkcə eyni türkcə deyil. Verilən dil faktları dialektik fərqlər dərəcəsinə sadə fərqlər də deyil. Demək ki, XIV əsrdəki bu əsərlər fərqli türk dillərinin faktlarını əks etdirir. Bu türk dilləri əski Anadolu türkcəsi- yəni Qərbi Oğuzcanın bir qolu, digəri isə Məmlük qıpçaqcası- yəni qıpçaq dilinin cənub qoludur.

Oğuz dil mühitinə qonşu olan **Qıpçaqca** olduqca geniş regionda yayılmışdır. Ə.B. Ercilasun qıpçaq sözünün etnonim kimi ilk dəfə 759-cu ildə yazılmış Bayan Çor bitiyində işləndiyini, burada işlənən “Türk kıpçak elig yıl olurmuş”(BÇ şml.4)- “Türk Qıpçaq 50 il oturmuş, yönetmiş.”- cümləsinin 682-745-ci illər arasındakı II Göytürk dövrünə işarə etdiyini yazır”(7.s.359). “Divanu- luğat-it türk”də qıpçaq olaraq qeyd edilən “qıpçaq” etnonimi “rus mənbələrində polovets, qərbi slav dillərində plauci, macarca paloc və kun, alman mənbələrində falones, phlagi, valvi, ermənicə khartəş, yunan və latın qaynaqlarında kuman adlanır”(4.s.421). P.Qolden kuman və qıpçaqların əvvəllər ayrı-ayrı boylar olduğunu, VIII-XII əsrlərdə köçlər və siyasi şərait nəticəsində qıpçaq adı altında birləşdiyini, XII əsrdən isə kuman və qıpçaq etnoniminin eyni boyu ifadə etdiyini yazır” (8.s.757).

M.Kaşğarının çəkdiyi xəritədə qıpçaqların məskunlaşdığı yer kimi İli çayının qərbindəki Çu vadisi və İdil vadisi göstərilir. Demək ki, XI əsrdə qıpçaqlar iki qrupa bölünürdü. İli vadisində Oğuzlarla birgə adı çəkilən qıpçaqlar əslində oğuzlarla bəzən müharibə belə aparmışlar. 1241-ci ildən isə Qızıl Orda dövlətinə tabe olmuşlar. XII-XIII əsrlərdən başlayaraq isə qıpçaqlar daha cənubda- Misirdə siyasi səhnədə aktiv rol almağa başladılar. “Orta türkcə dönəmində türk dilinin qərb qolu kuman, qıpçaq və oğuz boylarına mənsub türklərin dillərini əhatə edirdi. XIII əsrdə Qaraxanlı türkcəsindən sonra formalaşan və fərqli dil xüsusiyyətləri daşıyan Xarəzm- Qızıl Orda və qıpçaq türkcəsi kimi yeni türk ləhcələrinin (*dillərinin*- Ş.H.Q.) meydana çıxma səbəbi oğuz və qıpçaqların qərbə doğru köçləri və fərqli bölgələrdə yayılmalarıdır” (3.s.270).

Qıpçaq türkcəsi adı altında üç regionda yazılmış əsərlərin dili nəzərdə tutulur:

1. Şimal qıpçaqcası- Qızıl Orda qıpçaqlarının dili;
2. Məmlük qıpçaqcası;
3. Erməni əlifbası ilə yazılmış qıpçaq mətnlərinin dili.

XIII əsrdən etibarən Xəzərin qərbində, şimalında, Orta Şərqi oğuz və qıpçaq dil mühitləri bir-birindən fərqli məcralarda inkişaf edərək yeni dil qolları yaranmağa başladı. Bu zaman Orta Asiyada Xaqaniyyə türkcəsinin davamı olan, lakin yeni qazandığı əlamətlərlə ondan fərqlənən **Xarəzm türkcəsi** ədəbi dil funksiyası daşımağa başlamışdır. Xarəzm türkcəsi kalaç, uyğur, peçeneq, kimek, kanglı, bayavut boy dilləri ilə oğuz və qıpçaqcanın qarışması nəticəsində, Xaqaniyyə ədəbi dili ilə əlaqəli şəkildə formalaşmış bir dil idi. Xaqaniyyə türkcəsi ilə Çağatay türkcəsi arasında keçid rolu oynayan Xarəzm türkcəsi XIII-XV əsrlərdə Orta Asiyanın vahid ədəbi dili olmuşdur. “Xarəzm türkcəsi” linqvonimi hakim xanədən və ya region adı əsasında formalaşmış bir termdir. Bu linqvonim ilə adlanan dildə yazılan əsərlər ümumilikdə Xarəzm türkcəsi əlamətləri daşısa da diqqətli baxıldıqda burada qıpçaq, oğuz və digər boyların dil əlamətləri qabarıq şəkildə özünü əks etdirir. Xarəzm türkcəsinin Xaqaniyyə türkcəsindən başlıca fərqi onda oğuz-qıpçaq dil xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsidir. Xarəzm türkcəsinin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

1) Əsərlərdə eyni sözün dışarısı *đ* və *y* ilə yazılması halları müşahidə olunur: ađır-ayır, bođ-boy, qođ-qoy, uđı-uyı və s.

2) Söz sonu *ğ*, *g* səsinin qorunması. Lakin bəzi əsərlərdə oğuzcanın təsiri ilə bəzi sözlərdə *səsin düşdüyü* izlənilir: körklüg-körklü, kuduğ-kudu və s.

3) Söz ortası *ğ* (*g*) səsinin mövqeyi məsələsi qarışıqdır. Həm *ğ* (*g*) ilə, həm də onsuz yazılan variantlara təsadüf edilir: kazan-kazğan, yapurğak-yapraq, suwğar-suwar.

4) *q>x* əvəzlənməsi müşahidə olunur: axtar, xatun, yaxşı, oxşa və s.

5) Sözlərdə dodaq ahəngində qarışıqlıq müşahidə olunur. Eyni sözün həm dodaqlanan, həm də dodaqlanmayan saitlə olan variantlarına təsadüf edilir: kimniñ-kimnüñ, eksil-eksül, qılış-quluş, törtünçü -törtinçü və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xarəzm türkcəsi keçid mərhələ kimi özündə fərqli dil xüsusiyyətləri daşdığından bu dildə yazılan bu və ya digər əsər ayrı-ayrılıqda qırpaq, cağatay, oğuz dil abidəsi kimi təqdim edilməyə çalışılmışdır.

Xarəzm türkcəsinin davamı olan *Cağatay türkcəsi* XV əsrdən başlayaraq Şərqi Türküstanın ədəbi dili kimi istifadə olunmuşdur. "Cağatay türkcəsi" termini elmi ədəbiyyatda fərqli şəkildə təqdim olunur. Cağatayca terminini ilk dəfə H.Vamberi 1867-ci ildə nəşr etdirdiyi "Cagataische Sprachstudien" (16) adlı kitabında istifadə etmiş, daha sonra M.Katmer (15) və İ.Berezinin (17;18) əsərlərində də bu termindən istifadə etmişlər. A.Şerbak Cağatay türkcəsi adlanan mərhələni "qədim özbək dili" adlandırmış və onun əhatə etdiyi dövr kimi XIV-XVI əsrləri göstərmişdir (19, s.6). Dövrü Nəvai və onu əsərlərinə yazılan şərh xarakterli lüğətlər, filoloji əsərlərlə səciyyələndirən A.Şerbak qədim özbək xalqının və dilinin formalaşmasını Mavərünnəhr və Fərqanə türkləri ilə Dəşti-Qırpaqdan gəlmə köçərilərin və Xarəzm əhalisinin qarşılıqlı əlaqələri çərçivəsində, eyni zamanda İran və monqol tayfaları ilə qarışması ilə meydana çıxdığını qeyd edir (19, s.18-19).

Cağatayca dil nümunələrində isə dil kimi turki, turki dili, türkçe, türkçe dili fadələri işlənsə də xalqın adı kimi "Cagatay ulusu" ifadəsi istifadə olunmuşdur. Cağatay türkcəsi digər orta əsr türk dillərinə nisbətən daha geniş tədqiq edilmişdir. Bu sahədə Samoyloviç, A.Şerbak, J. Ekman və s. müəlliflər tədqiqat işi aparmış, müəyyən təsnifatlar həyata keçirmişlər. A.Samoyloviç, H.Vamberi kimi cağatayca dedikdə, Orta Asiya türkcəsinin bütün dövrlərini nəzərdə tutmuşdu.

Cağatay dilinin əsas qrammatik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Qapalı e (è) səsi- ڤşəklində işarələnən səsin tələffüzü mübahisəlidir. XIV əsrdən etibarən bu yazı şəkli ümumiləşmişdir.
2. Dodaqlanmanın sözdaxili təsir gücünün artması. İkinci hecadakı dodaqlanan saitin təsiri ilə ilk hecadakı dodaqlanmayan saitin dəyişməsi: eçkü→ öçkü (keçi), acun→ocun (dünya), esrük→ ösrük(sərxoş), erük→örük və s.
3. İlk hecadakı dodaqlanan saitin təsiri ilə ikinci hecadakı saitin dodaqlanması: boyun→boyun, süçig→çüçük, oğrı→oğru, yöri→ yörü və s.
4. Şəkilçilərin artırılması zamanı morfonoloji normanın pozulması: öy+ga, köñül+dağı, mes-cig+qa, biedeb+lıq, yer+ğa, keñeş+maq+lıq, türkmən+ğa və s.
5. V hərflili hecalarda sait səslər dodaqlanmağa meyillidir: ev→ öy, evir→ öyür, sevin→sevün.
6. Sözün əvvəlində b samiti m ilə əvəzlənmişdir. Bu əsasən n və ñ səsinin təsiri ilə baş vermişdir. Mən, maña, məndə, məndin, munça, munlar, mamuğ, məñ, məñiz, məñizlik.
7. Xarəzm türkcəsindəki dişarası ð səsi cağataycada y olmuşdur: eygü, boy, ayrıl, ayak, uyağ.
8. Sözlərdə q-ğ səs keçidi qarışıq şəkildədir: andağ→andaq, ısığ→ıssıq, quruğ→quruq, balıq→balığ, açıq→açığ, yaruq→ yaruğ və s.
9. P səsi f səsinə keçmişdir: arpa→arfa, çap→çaf, köprüg → köfrüğ, öp→ öf, öpke→öfke, yaprak→ yafrak, toprak →tofrak və s
10. Söz sonundakı z hərfi s ilə əvəz olunur: almas, anlamas, koymas, körmes, yandurmas və s.

Cağatay türkcəsi XIV əsrin sonlarından başlayıb inkişafının ən yüksək mərhələsinə XVI əsrdə çatmışdı. Dövrün hökmdarlarından olmuş Hüseyin Bayqara həm yazdığı "Divan"ı, həm də "Risaleyi- Sultan Hüseyin Bayqara" əsəri ilə cağatay ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndələrindəndir. Lakin cağatay türkcəsi dedikdə ilk xatırlanan şəxs Əlişir Nəvaidir. Çünki Nəvai yaradıcılığı ilə cağatay türkcəsinin ifadə etmə imkanları genişlənmiş və qərbdəki Osmanlı türkcəsinə qarşı Şərqdəki ədəbi dil kimi qoyulmuşdur. Heratda dünyaya göz açan Ə. Nəvai divan, təzkirə, xəmsə, lüğət və s. 29 əsər yazmışdır ki, bunların bəziləri cağatay türkcəsində elmi üslubun inkişafına təkan vermişdir. Onun "Məcalisun- Nəfais" və "Nəsayimul- məhəbbə

min şəmayimil fütüvvə” təzkirələrində özünə qədərki və öz dövründəki şairlərin və sufilərin əsərləri haqqında məlumat verilmişdir. “Məcalisun- Nəfais”də verilən şairlərin 43-ü haqqında ancaq Nəvai məlumat vermişdir. Bu baxımdan əsər türk ədəbiyyatı tarixi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Dövrün ən məşhur elm sahələrindən olan “əruz elmi” haqqında yazdığı “Mizanul- övzan” əsəri Caminin “Əruz risaləsinə” nəzirə kimi yazılmışdı. Əsərdə əruz vəznü, onun qolları bütün xırdalığı ilə açılmış, hər birinə aid şeir nümunələri verilmiş, türk şeirində onların işlənmə məqamı, türk şeir növləri haqqında geniş izahlar yazılmışdır. Tarixə dair yazdığı “Tarixi-ənbiya və hükəma”, “Tarixi mülki-əcəm”, “Zübtədüt- təvarix” əsərlərində Adəm peyğəmbərdən Məhəmməd peyğəmbərə qədər bütün peyğəmbərlərin tarixi, əcəm torpaqlarının tarixi öz əksini tapmışdır.

XV əsrdə çağatay türkcəsinin istifadə dairəsi Hindistana qədər genişlənmişdir. Bu dövrdə yaşamış Qazi Zahirəddin Məhəmməd Babur şah “Divan”, “Baburnamə” adlı xatirə əsəri, Əruz risaləsi, Mübəyyən və “Risaleyi-Validiyyə” tərcüməsi yazmışdır. Əruz risaləsi Nəvainin “Mizanul-övzan” əsərinə cavab olaraq yazılmışdır. Ə.Nəvainin əsərində türk şeir vəznələrini tam əhatə etmədiyini düşünən Baburun risaləsində türk şeiri ilə bağlı əlavə məlumatlar əks olunmuşdur. “Baburnamə” isə XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəllərində Orta Asiya, Əfqanıstan və Hindistanda baş verən tarixi hadisələri ehtiva edir. Əsərin Fərqanə, Kabil və Hindistan adlı üç bölməsi var. Ümumiyyətlə, Nəvaidən sonra Babur çağatay ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsidir.

Nəticə

Göründüyü kimi, tarixən türk dilləri olduqca geniş regiona yayılmış və fərqli dil xüsusiyyətlərinə malik olmuşlar. Bu dillərdə olduqca zəngin dil nümunələri yaranmışdır ki, onlar müxtəlif üslubi xüsusiyyətlər daşıyırlar. Həmin əsərlər arasında elmi üsluba aid çoxsaylı nümunələr mövcuddur; bu da orta əsrlər türk dillərində elmi üslubun inkişaf etdiyinin bariz nümunəsidir. Bu elmi əsərlərin tədqiqi dövrün türk dillərinin bir-birindən dialektoloji deyil, ədəbi dil səviyyəsində fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hər bir türk dilinə aid elmi əsər bu dillərdə üslub fərqliliyinin formalaşmasının, dolayısı ilə bu dillərin ədəbi dil səviyyəsində daxilən üslubi rəngarəngliyin olmasının göstəricisidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri .2.cild. Bakı, Elm, 2017.
2. Akar A. Türk dili tarixi, İstanbul, Ötüken,2018.
3. Argunşah M.,Yüksekkaya G.S. Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça dersləri, İstanbul, 2016.
4. Bilgin A., Hacıeminoğlu N., Kıpçak Türkçesi./TDV İslam Ensiklopedisi,25.C.
5. Caferoğlu A. Türk dili tarixi, 1.cilt, İstanbul, Enderun kitabevi, 1984.
6. Divanu-luğat-it-türk./ hazırlayan: A.B Ercilasun, Z.Akkoyunlu. Ankara, 2014, 1120 s.
7. Ercilasun A.B. Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarixi. Ankara, 2016, 488 s.
8. Golden P. Kıpçak kabileləri üzərinə notlar: kimekler ve yemekler)/ Türkler.2.cilt.
9. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesinin temeli Oğuz Türkçesinin gelişimi. Ankara, 2013.
10. Tuna O.N. Sümer ve Türk dillerinin tarihi ilgisi ile türk dilinin yaşı meselesi. Ankara, 2011, 57 s.
11. Clauson G. Armeno- kıpçaq. Rocznik orientalistyczny. T 34, z 2 Wiesbaden 1971, s.7-14/
12. Hommel F.Zwei hundert sumero-türkische wortvergleichen . München.1915
13. Oppert J. Écriture Anarienne. 1855.
14. Pritsak O. Ermeni kıpçakçası./ Tarihi türk şiveleri/ Ankara, Sevinç Matbaası,1979.

15. Quatremere V. Chrestomathie en turk oriental contenant plusieurs ouvrages de l'emir Ali- Schir. Paris, 1841.
16. Vambery H. Cagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867.
17. Березин И.Н. Турецкая хрестоматия т. I, Казань, 1854.
18. Березин И.Н. Шейбаниада. Казань, 1849.
19. Щербак А. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962.

Шабнам Гасанли- Гарибова

Исторические тюркские языки и их особенности лингвистики в средневековый период

Просматривая историческое развитие тюркского языка, кажется, что он развивался в разных направлениях, основанных на разделении на разные языки. Классификация этапов развития тюркского языка позволяет сделать вывод, что отделение от единого родного языка произошло в такие древние времена, что невозможно доказать это известными историческими фактами. Различные ветви тюркского языка в средние века включают огузский, кипчакский, каганский тюркский, хорезмийский тюркский и чагатайский языки. В статье историческое развитие этих языков изучалось на языковых примерах. Несколько турецких племен сыграли существенную роль в развитии этих языков. Преобладание особенностей племен привело к появлению различий между языками. Например, кипчакский язык сыграл роль в формировании хорезмийского тюркского языка и имеет диалекты в трех регионах: Поволжье, Египте и Туркестане. В то время как огузский язык подвергался разделению из-за внутреннего развития, его тесные связи с кипчакским языком привели к образованию смешанного огузско-кипчакского языка.

***Ключевые слова:** тюркские языки, хорезмийский тюркский язык, огузский, кипчакский язык, караханидский тюркский язык, чагатайский язык.*

Shabnam Hasanli- Garibova

Historical turkic languages and their linguistics features in medieval period

While looking through the historical development of the Turkish language, it seems that it developed in various directions based on the division into different languages. Classification of the development stages of the Turkic language allows us to conclude that separation from a single mother tongue happened in such ancient times which it is not possible to prove it with known historical facts. Different branches of the Turkic language in the Middle Ages include Oghuz, Kipchak, Khaganian Turkish, Khwarezmian, and Chagatai languages. In the article, the historical development of these languages has been studied on the language samples. Several Turkish tribes played a substantial role in the development of these languages. The dominance of the features of tribes led to the appearance of the differences among languages. For instance, Kipchak language played a role in the shaping of the Khwarezmian Turkish in three regions: the Volga region, Egypt, and Turkestan. While Oghuz Turkish was exposed to divisions because of internal development, its close relations with the Kipchak language led to the formation of a mixed Oghuz-Kipchak language.

***Keywords:** Turkic languages, Khwarezmian Turkic language, Oguzian, Kipchak language, Karakhanid Turkic language, Chagatai language.*

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 08.06.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.06.2020

Akademik **Möhsün Nağısoylu** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.